

Din ve İnsan Dergisi

Journal of Religion and Human - مجلة الدين والإنسان

ISSN: 2980-1117

Cilt / Volume: 5

Sayı / Issue: 9

Haziran / June 2025

Esra Sancaktar
Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Öğrencisi
ustae@ankara.edu.tr



ORCID: 0000-0002-8405-9581

Kur'ân-ı Kerîm'de S-r-y Kökü ve
Müfessirlerin İsrâ'nın Vaktine Dair
Tespitlerinin Analizi

An Analysis of the Root S-r-y in the Qur'ân
and Exegetes' Perspectives on the Timing
of Isrâ

Atıf/Citation: Sancaktar, E. (2025). Kur'ân-ı Kerîm'de S-r-y Kökü ve Müfessirlerin İsrâ'nın Vaktine Dair Tespitlerinin Analizi. *Din ve İnsan Dergisi*, 5 (9), 116-133.

Yükleme Tarihi / Received Date: 21.04.2025

Kabul Tarihi / Accepted Date: 11.06.2025

Yayınlanma Tarihi / Published Date: Haziran 2025

İlk-Son Sayfa / First-Last Page: 116-133



DOI: 10.69515/dinveinsan.1680859

Makale Türü / Article Information: Araştırma Makalesi / Research Article

Değerlendirme / Review Reports: Çift Taraflı Kör Hakemlik | Double-blind referee

Etik Beyan / Ethics Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. | Ethical principles were followed during the preparation of this study.

Etik Kurul Belgesi / Ethics Committee Approval: Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir. | Article does not require an Ethics Committee Approval.

Etik Bildirim / Complaints: dinveinsan@hbv.edu.tr

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. | The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.

Benzerlik Taraması / Similarity Checks: Yapıldı | Yes - intihal.net

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright&License: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; bu çalışma Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır. | Authors own the copyright of their work published in the journal; this work is published under the Attribution-NonCommercial 4.0 International license.



Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır. Research and Publication Ethics were complied with in the published articles; international standards published by COPE (Committee on Publication Ethics) for Editors and Authors have been taken into account.

Kur'ân-ı Kerîm'de *S-r-y* Kökü ve Müfessirlerin İsrâ'nın Vaktine Dair Tespitlerinin Analizi

An Analysis of the Root *S-r-y* in the Qur'ân and Exegetes' Perspectives on the Timing of İsrâ

Özet

Kur'ân kelimelerinin anlam çerçevesini tespit etmek, onu doğru anlamak için bir gerekliliktir. Bu sebeple, bu araştırma Kur'ân'da gece yürüyüşü olarak anlatılan isrâ olayıyla bağlantılı olan *s-r-y* lafzının mahiyeti üzerinedir. Çalışmada ilk olarak *s-r-y* lafzının kökü, çekimi ve manasıyla ilgili çeşitli görüşler, klasik Kur'ân sözlüklerinden başlanmak üzere son dönemde telif edilen Arapça mu'cemlere kadar araştırılmıştır. Ardından Kur'ân'da sekiz ayette zikredilen *s-r-y* kökünün çeşitli tefsir eserlerinde nasıl açıklandığı incelenmiş ve karşılaştırmalı olarak ortaya konulmuştur. Kur'ân'da *s-r-y* lafzı Hz. Lût, Hz. Mûsâ ve Hz. Muhammed ile ilgili olan kıssalarda zikredilmektedir. Bu lafız, nüzul sırasına göre Hûd suresi 11/81, el-Hicr suresi 15/65. ayetlerde Hz. Lût ile ilgili, Tâhâ suresi 20/77, eş-Şuarâ suresi 26/52 ve ed-Duhân suresi 44/23. ayetlerde Hz. Mûsâ ile ilgili ve el-İsrâ suresi 17/1. ayette Hz. Muhammed ile ilgili olarak geçmektedir. Bu üç peygamberle ilgili ortak konu yaptıkları isrâ, yani gece yürüyüşleridir. Allah, isrâ emriyle peygamberleri ve beraberindeki inananları zalim ve mücrim kavimlerinden kurtarmıştır. Bu gece yürüyüşlerinin mahiyeti, sebepleri ve gecenin hangi bölümlerinde vuku bulduğu gibi hususlar çeşitli klasik ve çağdaş tefsirlerde incelenmiştir. Müfessirlerin ekseriyeti *s-r-y* lafzının gece yürüyüşü anlamına geldiği hususunda görüş birliği içerisindeyken odaklandıkları temel mesele, isrâ olayının gecenin hangi bölümünde gerçekleştiği olmuştur. Bu noktada *s-r-y* kökünden türeyen السرى وأسرى kelimeleri üzerinden yapılan izahlara göre السرى lafzı gecenin sonlarına doğru yürümeye, أسرى lafzı ise gecenin ilk vakitlerinde yürümeye işaret etmektedir. Bu açıklamalara dayanarak Hz. Lût ve Hz. Mûsâ'nın isrâsının gecenin sonlarında, Hz. Muhammed'in isrâsının ise gecenin ilk vakitlerinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Temel İslam Bilimleri, Tefsir, *S-r-y*, İsrâ, Gece Yürüyüşü, İsrâ'nın Vakti.

Abstract

Determining the semantic scope of Qur'anic words is essential for comprehending them correctly. Therefore, this research focuses on the semantic and morphological characteristics of the root *s-r-y*, which is associated with the event of isrâ' (the night journey) as described in the Qur'ân. The study first explores various perspectives on root structure, derivations, and meanings of the lexeme *s-r-y*, starting with the classical Qur'anic lexicons and extending to the contemporary Arabic dictionaries. Subsequently, it examines how the eight Qur'anic verses that contain this root are interpreted in various exegetical works, presenting a comparative analysis. The lexeme *s-r-y* appears in narratives related to the prophets Lût, Mûsâ, and Muḥammad. According to the chronological order of revelation, it is mentioned in relation to Prophet Lût in Sûrat Hûd (11:81) and Sûrat al-Ḥijr (15:65); in relation to Prophet Mûsâ in Sûrat Tâ Hâ (20:77), Sûrat al-Shu'arâ' (26:52), and Sûrat al-Dukhân (44:23); and in relation to Prophet Muḥammad in Sûrat al-İsrâ' (17:1). The common theme among these narratives is the occurrence of isrâ', i.e., night journey. Through the isrâ' command, Allah saved His prophets and the believers with them from their oppressive and sinful communities. Classical and contemporary exegetes have analyzed various aspects of these journeys, including their nature, causes, and the specific segments of the night during which they occurred. While the majority of exegetes agree that the lexeme *s-r-y* denotes movement at night, their primary focus has been on determining which part of the night the isrâ' took place. In

this context, the derived forms السُرى and أسرى carry different implications: السُرى is generally associated with travel toward the later part of the night, whereas أسرى suggests movement in the early hours. Based on these distinctions, this suggests that the isrâ' of Prophets Lût and Mûsâ likely occurred during the latter part of the night, while that of Prophet Muḥammad took place in its earlier hours.

Keywords: Fundamental Islamic Sciences, Qur'ânic Exegesis, *S-r-y*, Isrâ', the Night Journey, the Timing of Isrâ'.

Giriş

Miladi 610 yılında “Oku!” emriyle indirilmeye başlayan Kur’ân-ı Kerîm ayetleri, Hz. Muhammed’in tebliğiyle muhataplarına iletilmiştir. Nüzule şahit olanlar, şifahi bir hitap olarak apaçık bir Arapça ile indirilen Allah’ın mesajlarını anlamıştır. Allah, insanlara vermek istediği mesajı bir dil vasıtasıyla iletmıştır. Bu dil, Kur’ân’ın da beyanıyla *apaçık bir Arapça ve lisânen ‘arabiyyen* yani Arap dilidir (Yûsuf 12/2, Tâhâ 20/113, ez-Zümer 39/28, el-Fussilet 41/3, eş-Şûrâ: 42/7, ez-Zuhrûf 43/3, el-Ahkâf 46/12). O halde Kur’ân’ı anlamak için öncelikle indirildiği dönemin dilini iyi bilmek gerekmektedir (Oral, 2022, 26, 35). Çünkü Kur’ân’ın üslubu da Arapların dil mantığına göre şekillenmiştir (Çalışkan, 2017, 104). Kur’ân’ın anlaşılması için Kur’ân kelimelerinin tekabül ettiği manaların bilinmesi gerekmektedir. Bu sebeple Kur’ân’a dair yapılan ilk çalışmalar lahn gibi tehlikelere karşı dil malzemesinin kaydedilmesi, kelimelerin şekil ve imlalarının muhafaza edilmesi üzerine olmuştur (Aydın, 2014, 154. ; Öznurhan, 2019, 122). Kur’ân’ı anlama ve manasını muhafaza etmeye dair endişeler ilk asırda başlamıştır (Oral, 2022, 52). Bu amaçla Kur’ân sözlükleri telif edilerek lafızların manaları tespit edilmiş, kayıt altına alınmıştır. Ayet lafızlarının manasının yanında bağlamları ve tarihsel arka planlarına dair rivayetler de mananın tespitine, isabetine ve Kur’ân’ın doğru anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Bu sebeple bu çalışmada Kur’ân kelimelerinden biri olan *s-r-y*, lafzı ve bağlamları itibariyle incelenerek ifadenin mana çerçevesi tespit edilmiştir. Bu lafız, el-Fecr suresi 89/4. ayette يسر şeklinde; Meryem suresi 19/24. ayette سريا şeklinde; Hûd suresi 11/81, el-Hicr suresi 15/65, Tâhâ suresi 20/77, eş-Şuarâ suresi 26/52 ve ed-Duhân suresi 44/23. ayette أسر şeklinde ve el-İsrâ suresi 17/1. ayette أسرى şeklinde geçmektedir. Bu ayetlerden el-Fecr suresi 89/4. ayet gecenin akıp gitmesi manasında evrenle ilgili, Meryem suresi 19/24. ayet Hz. Meryem’in doğum esnasında yaşadığı mucizelerle ilgili, Hûd suresi 11/81. ayet ve el-Hicr suresi 15/65. ayet Hz. Lût ile ilgili, Tâhâ suresi 20/77. ayet, eş-Şuarâ suresi 26/52. ayet ve ed-Duhân suresi 44/23. ayet Hz. Mûsâ ile ilgili ve el-İsrâ suresi 17/1. ayet Hz. Muhammed ile ilgili bağlamlarda geçmektedir. Hz. Lût, Hz. Mûsâ ve Hz. Muhammed ile ilgili olarak anlatılan ve *s-r-y* lafzının geçtiği bu ayetlerin bağlantılı olduğu kıssalar üç başlık halinde nüzul sırasına uygun şekilde işlenmiştir. Kaynak olarak çeşitli klasik ve çağdaş sözlükler ve muhtelif tefsir eserleri kullanılmıştır. Ayetlerin meali Diyanet İşleri Başkanlığı yayınlarının *Kur’an Yolu Meâli* eserinden aktarılmıştır. Bu kökün zikredildiği ayetlerin bağlantılı olduğu kıssalar üç başlık halinde işlenmiştir. Kıssalarla ilgili ayetler İbnü’d-Düveys (ö.

294/907) tarafından nakledilen ve Abdullah b. Abbas'a (ö. 68/687-88) dayandırılan nüzul tertibine uygun şekilde sırasıyla analiz edilmiştir (ez-Zerkeşî, 2006, 136-137). Bu sayede bir Kur'ân kavramının anlam çerçevesi ortaya konulmuştur.

1. Sözlüklerde *S-r-y* Kökü

Sözlüklerde *s-r-y* lafzının kökü, çekimi ve manasıyla ilgili çeşitli görüşler vardır. Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) *سَرَى* kelimesinin çekiminin *سَرَى*, *يَسْرِي* ve *سَرِيًّا* olduğunu beyan ederken (el-Ferâhîdî, 2002, c. 2/242); Cevherî *أسرى* kelimesinin *أسريت* olarak çekiminin yapıldığını ifade etmiştir (el-Cevherî, 1990, s. 2376). Bu kelimenin *سَرَى* ve *أسرى* olarak iki kullanımı bulunmaktadır (el-Ferâhîdî, 2002, c. 2/242). Hicazlıların lehçesinde bu kelimenin *elif* harfi ile olan formu kullanılmaktadır (el-Cevherî, 1990, s. 2376. ; İbn Manzûr, 1119h., s. 2003. ; el-Feyyûmî, 1119h., s. 275). *Ba* harfi ile *müteaddî* olan *سَرَى* ve *أسرى* fiillerinin her ikisi de aynı anlama gelmekte olup her ikisi de Kur'ân'da zikredilmektedir (İbn Manzûr, 1119h., 2003. ; el-Cevherî, 1990, s. 2376. ; el-Ferâhîdî, 2002, c. 2/242. ; el-İsfahanî, 2012, s. 494). *سَرَى* *بالليل*, *السرى* veya *سَرَى* *الليل* "O yolculuk yaptı, gece boyunca yolculuk yaptı veya gece yolculuk yaptı" anlamlarına gelmektedir (İbn Manzûr, 1119h., s. 2003. ; el-Bostânî, 1987, s. 409. ; el-Cevherî, 1990, s. 2375. ; el-Ferâhîdî, 2002, c. 2/242. ; el-İsfahanî, 2012, s. 494). Ayrıca *السرى* kelimesinin bütün gece yürümek anlamına geldiği de ifade edilmiştir (el-Kefevî, 1998, s. 505. ; İbn Manzûr, 1119h., s. 2003). Bir başka görüşe göre *سَرَى* (*serâ*), *يسرى* (*yesrî*) fiili vaktin geçmesi (*مضى*) anlamına gelmektedir. el-Fecr suresi 89/4. ayetteki *والليل إذا يسر* "Akıp gittiğinde geceye andolsun ki" ifadesinde zikredilen *يسر* fiilinin gecenin geçip gitmesi anlamında olduğu ifade edilmiştir (İbn Manzûr, 1119h., s. 2003. ; el-Feyyûmî, 1119h., s. 275). Ayrıca bu kelime Araplar tarafından gece gelen keder ve üzüntü için *سَرَى* *عليه الهم* "Gece üzüntü, endişe ona geldi" şeklinde de kullanılmaktadır. Endişe uzaklaştığında ise *سَرَى* *همه* dedikleriyle ilgili rivayetler aktarılmıştır (el-Feyyûmî, 1119h., s. 275. ; el-Cevherî, 1990, s. 2375). Yine bu kelime bir Arap meselinde *ذهبوا إسراء قنفذ* "Onlar bir kirpinin gece yolculuğu yaptığı gibi uzaklaştılar" şeklinde kirpinin gece boyu uymaksızın yürümesinden dolayı "Onlar geceleyin uzaklaştılar" anlamında kullanılmaktadır (İbn Manzûr, 1119h., s. 2003). Ayrıca görünmeyen bir sürece de işaret eden bu kelimenin ağacın köklerinin yerin altında hareket etmesi ve yavaşça yayılmasından dolayı *سَرَى* *عرق الشجر* "Ağacın kökü yerin altına doğru yavaşça hareket etti" şeklinde kullanımı da mevcuttur (el-Ferâhîdî, 2002, c. 2/242. ; el-Firûzâbâdî, 2005, s. 1294). Kelime mecazi manada da kullanılmaktadır. *سَرَى* *عرق السوء في الإنسان* "Kötülüğün kökü insanda yavaşça yayılmaktaydı" ifadesi Arapların bu lafzı temel anlamı dışında kullanımlarına bir örnektir (el-Feyyûmî, 1119h., s. 275).

Kelimenin bir başka manası küçük çay veya küçük dar nehir anlamına gelen *سَرَى*, *سَرِيَّة* şeklinde çekimi yapılan halidir (el-Feyyûmî, 1119h., s. 275. ; el-Cevherî, 1990, s. 2375). Bazı müfessirler *جعل ربك تحتك سرى* (Meryem suresi 19/24) ayetindeki *سرى* lafzını küçük ırmak olarak

açıklamış ve ayeti “Rabbin altında bir küçük su kaynağı yaratmıştır” şeklinde tefsir etmişlerdir (Mukâtil, 2002, c. 2/625). سروة kelimesi ise çekirgenin larva haline verilen isimdir (İbn Fâris, 1979, c. 3/154. ; İbn Fâris, 1986, s. 493. ; el-Cevherî, 1990, s. 2375). ألسروة kısa ok anlamına gelmektedir (el-Cevherî, 1990, s. 2375). سار geceleri sıkça yürüyen, seyahat eden kişi için kullanılmaktadır. سار genel olarak gece yolculuk yapmak, seyahat etmek veya gece yürüyüş yapmak anlamında kullanılmaktadır ve çoğulu سرّاء olup geceleri yürüyüşe çıktığı için aslana السّارى denilmektedir (el-Bostânî, 1987, s. 409). سارية geceleyin yolculuk yapan beş ila üç yüz veya dört yüz kişilik bir grup veya insan topluluğu anlamındadır (el-Bostânî, 1987, s. 409). Bu kelime ayrıca geceleri dolaşan bulut, geceleri gelen bulut, geceleri seyahat eden bulut veya sabahın erken vaktinde ve akşam arasında gelen bulut anlamlarına da gelmektedir (el-Feyyûmî, 1119h., s. 275. ; İbn Fâris, 1986, s. 493. ; el-İsfahanî, 2012, s. 494). Ayrıca gece yağın yağmura da bu isim verilmiştir (el-Ferâhîdî, 2002, c. 2/242. ; İbn Manzûr, 1119h., s. 2003). “O, gecesi yağmurlu geçen bir sabahta geldi” ifadesi bu kullanıma örnek olarak zikredilmektedir. Bu kelimenin çoğulu olan السّاريات lafzı, geceleri otladığı için yaban eşiği anlamına da gelmektedir. Yine aynı kökten türeyen سرّية, سرّية, سرّية kelimeleri “Ordu komutanı gece vakti düşmana karşı küçük bir askeri birliğe özel bir görev verdi” anlamında, سرّية çoğulu سرّايا özel görevi olan askeri birlik anlamına gelmektedir (el-Feyyûmî, 1119h., s. 275. ; el-Bostânî, 1987, s. 409. ; el-Cevherî, 1990, s. 2375). S-r-y kökünden türetilen bir başka kelime مسرى olup ism-i mekân veya ism-i zaman olarak gece yolculuğu yapılan bir yere veya zamana işaret etmektedir. Ayrıca bu kelime Hz. Muhammed’in yedi kat göğe yaptığı gece yolculuğuna başladığı yer için مسرى محمد şeklinde kullanılmaktadır (Wehr, 1976, s. 409). Bugüne ulaşan en eski sözlüklerden olan Halîl b. Ahmed’in Kitâbu'l-'Ayn adlı eserinden başlayarak bu araştırmada referans olarak kullanılan diğer sözlükler incelendiğinde Hans Wehr’in A Dictionary of Modern Written Arabic eseri dışında hiçbir eserde مسرى ifadesine Hz. Muhammed’in yedi kat göğe yolculuğu olarak kabul edilen miraca başladığı yer anlamı verilmemiştir. Wehr, kelimenin bu manasına delil olarak herhangi bir kaynak zikretmemektedir. Bu noktada Wehr’in bu eserinin kaynak olarak kullanılmasıyla ilgili birtakım soru işaretleri akla gelmektedir. Neticede kelimenin anlam çerçevesinin zamanla genişlediğini göstermektedir. Ayrıca سرى fiili ب harfi cerri ile geçişli yapıldığında birini yürütmek anlamına gelmektedir. “O, gece vakti onu yürüttü, seyahat ettirdi, taşıdı” anlamındadır. Bu manaya delil olarak سبحانه الذي أسرى بعبد ليل “Her türlü kötülükten uzak olan Subhân bir gece kulunu yürüttü.” (el-İsrâ suresi 17/1) ayeti zikredilmektedir. Bu ayette geçen أسرى kelimesi ليل zaman zarfıyla birlikte kullanılmıştır. Ancak أسرى ifadesi sadece gece vakti yapılan yürüyüşle ilgili olmasına rağmen bu ayette neden ليل zarfıyla birlikte geldiği ulema tarafından tartışılmıştır. Çoğu sözlük müellifine göre, zikredilen ayette أسرى fiiliyle birlikte gelen ليل ifadesi manayı pekiştirmek amacıyla gelmiştir (İbn Manzûr, 1119h., s. 2003. ; el-Cevherî, 1990, s. 2376. ; el-Firûzâbâdî, 2005, s. 1294). Müellifler, bu pekiştirme haline

örnek olarak Arapların الباردة ليلا "Dün gündüz ve dün gece yürüdüm" sözüne yer vermişlerdir (İbn Manzûr, 1119h., s. 2003. ; el-Cevherî, 1990, s. 2376).

Özetle سَرَى ve أُسْرَى fiillerinin her ikisi de *s-r-y* kökünden türemekte ve aynı anlama gelmektedir. Bu kelime, gece yolculuk yapmak, vaktin geçmesi, yavaşça sirayet etmek, yayılmak, küçük çay veya küçük dar nehir, geceleri dolaşan bulut, gece yağan yağmur, geceleri otlanan yaban eşiği, özel görevi olan askeri birlik, Hz. Muhammed'in miraca başladığı yer gibi manalara gelen ifadelerin köküdür. Çeşitli sözlük müellifleri سَرَى ve أُسْرَى kelimelerinin "gece yürüyüşü" anlamına geldiğinde ittifak etmektedir. İhtilaf ettikleri nokta ise sadece gece yürüyüşünün gecenin hangi kısmında gerçekleştiği hususundadır. İsrâ'nın kökeninden ziyade zamanıyla ilgili tartışmalara dair bir literatür gelişmiştir. Bazılarına göre سَرَى kelimesi gecenin ilk vakitlerinde yürümek anlamına gelirken; أُسْرَى kelimesi gecenin sonlarında yürümek manasına gelmektedir (el-Kefevî, 1998, s. 505). Bazılarına göre ise bunun aksine سَرَى kelimesi gecenin son vakitlerinde yürümek, أُسْرَى kelimesi ise gecenin ilk vakitlerinde yürümek anlamına tekabül etmektedir (el-Bostânî, 1987, s. 409). Başka bir görüşe göre ise سَرَى kelimesi gecenin hem ilk hem orta hem de sonu için kullanılmaktadır (el-Feyyûmî, 1119h., s. 275). Tüm bunlar dikkate alındığında Kur'ân sözlüklerine göre *s-r-y* kökünden türeyen her iki kelimenin de gece yürüyüşü manasına geldiği ancak yürünen vaktin gecenin hangi kısmına tekabül ettiğinin net olmadığı ortaya çıkmaktadır.

2. Kur'ân-ı Kerîm'de *S-r-y* Kökü

Kur'ân-ı Kerîm'de *s-r-y* lafzı beş yerde أُسْرَ، bir yerde أُسْرَى، bir yerde سَرَى، bir yerde de يَسْر şeklinde geçmektedir (Abdûlbâkî, el-Mu'cemü'l-Müfehres, 350). Nüzul tertibine göre Kur'ân'da *s-r-y* kökünün zikredildiği ilk ayet el-Fecr suresi 89/4. ayettir. Ayetteki يَسْر إذا يَسْر "Akıp gittiğinde geceye andolsun ki" ifadesinde zikredilen يَسْر fiili, gecenin geçip gitmesi anlamında olup *s-r-y* lafzının gece vakti ile ilgisini ortaya koymaktadır (el-Feyyûmî, 1119h., s. 275. ; İbn Manzûr, 1119h., s. 2003. ; et-Taberî, 2001, c. 24/ 356-357). İkinci olarak Meryem suresi 19/24. ayette Hz. Meryem ile ilgili olarak zikredilen سَرَى ifadesidir. Kur'ân'da anlatıldığına göre Hz. Meryem mucizevi şekilde Hz. İsa'ya hamile kalmasının ardından doğum yapmak için uzak bir yere çekilmiştir. Doğum yaptığında ise kendisine جَعَلَ رَبُّكَ سَرَى "Tasalanma! Rabbin senin altında bir su kaynağı yaratmıştır." (Meryem 19/24) diye seslenilmiştir. Buradaki سَرَى lafzının küçük çay veya küçük dar nehir anlamına geldiğini nakleden alimler vardır (el-Feyyûmî, 1119h., s. 275. ; el-Cevherî, 1990, s. 2375. ; Mukâtil, 2002, c. 2/625). Diğer altı ayette أُسْرَ ve أُسْرَى şeklinde zikredilen lafızlar temel olarak Hz. Lût, Hz. Musâ ve Hz. Muhammed ile irtibatlıdır. Bu üç peygamberin ortak noktası gece vakti gerçekleştirdikleri yürüyüşleridir. Hz. Lût'un şehrinin helak edileceği haberinden sonra ehliyle birlikte şehirden çıkmasının emredildiği kıssa anlatılırken *s-r-y* kökü zikredilmektedir. Hz. Musâ ile bağlantılı olan ayetlerde Hz. Musâ'nın İsrailoğullarını Firavun'un zulmünden kurtarmak maksadıyla Mısır'dan çıkarmasıyla ilgili kıssadan bahsedilirken yine bu ifade zikredilmektedir.

Son olarak Hz. Muhammed'in yaşadığı isrâ hadisesinden bahsedilirken bu kökten türetilen lafız kullanılmaktadır. Gece yürüyüş emriyle birlikte Allah'ın inananları zalimlerden kurtardığı haber verilmektedir. Bu bölümde mezkûr kıssalar üç ayrı başlıkta incelenmiş olup ilgili ayetler surelerin nüzul tertibine uygun şekilde sırasıyla incelenmiştir. Ve çeşitli tefsirlerde *s-r-y* kökünün nasıl açıklandığı ortaya konulmuştur.

2.1. Hz. Lût Kıssasıyla Bağlantılı Olan Ayetler:

S-r-y kökü Hz. Lût kıssasıyla ilgili olarak Kur'ân'da Hûd suresi 11/81 ve el-Hicr suresi 15/65. ayetlerde geçmektedir. Hûd suresi 11/81. ayet şöyledir: "Elçiler 'Ey Lût! Biz rabbinin elçileriyiz. Onlar sana asla dokunamayacaklar. Sen gecenin bir vaktinde ailenle birlikte yola çık. Eşin hariç, sizden hiç kimse geride kalmasın. Çünkü onların başına gelecek olan, şüphesiz onun başına da gelecektir. Onlar için belirlenen zaman, sabah vaktidir. Sabah da yakın, değil mi?' dediler." Bu ayette geçen *فَأَسْرَ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ* emrinden maksadın ne olabileceği ve burada geçen "gece yürüt" ifadesinin gecenin hangi kısmı olabileceği hususunda Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), "gecenin bir kısmında" ifadesini gecenin bir kısmında (*بِبَعْضِ اللَّيْلِ*) olarak tefsir etmektedir. Mukâtil'e göre "gecenin bir kısmı" ifadesinin gecenin hangi kısmı olduğu ayetin devamından anlaşılmaktadır. Mukâtil'in verdiği bilgiye göre gönderilen elçilerden kastedilen Cibrîl'dir. Cibrîl, Lût'un kavmine vadedilen azabın sabah vaktinde vuku bulacağını ifade ettikten sonra Lût peygamber, Cibrîl'in azabı hemen indirmesini istemiştir. Cibrîl de bunun üzerine sabah vaktinin yakın olduğunu ifade etmiştir. Ayette geçen "gecenin bir kısmında aileni yürüt" ifadesinin devamında da sabah vaktinin yakın olduğu ifade edilmiştir (Mukâtil, 2002, c. 2/293). Ferrâ (ö. 207/822) ise bu ayetle ilgili öncelikle *أَسْرَ* fiilinin kıraat vecihleri ile ilgili açıklamalar yapmaktadır. Daha sonra *بِقِطْعٍ* kelimesini gecenin sonundaki karanlık (*بِظِلْمَةٍ مِنْ آخِرِ اللَّيْلِ*) olarak tefsir etmektedir (el-Ferrâ, 1966, c. 2/24). Ferrâ, ardından *إِنَّ مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُ أَلَيْسَ الصُّبْحُ بِقَرِيبٍ* Hûd 11/81. ayetin nüzul sebebiyle ilgili şu sahneyi aktarmaktadır: "Hz. Lût'a kavminin helakinin yarın sabah olacağı haberinin iletilmesinin ardından Hz. Lût, gelen azap elçilerine 'Şu an, (azabı getirin!)' deyince melekler de ona cevaben 'Sabah da yakın değil mi zaten?' dediler." (el-Ferrâ, 1966, c. 2/24). Burada Hz. Lût'un ailesini yürütmesi istenilen vaktin sabah vaktine yakın bir zaman olduğu ihtimali kuvvetli görünmektedir. Cerîr et-Taberî, (ö. 310/923) bu ayetle ilgili gecenin geri kalanında Hz. Lût ve ailesinin kavminin arasından çıkmalarının emredildiğini ifade etmektedir (et-Taberî, 2001, c. 12/514). Müfessir, *سَرَى* köküyle ilgili gramer tahliline yer vermiş ve gece yüründüğü zaman *سَرَى* ve *أَسْرَى* denildiğini ifade etmiştir. Daha sonra müfessir, Arap dilinde bu iki kullanımın da mevcut olduğunu göstermek amacıyla kıraat ehlinin açıklamalarına yer vermektedir. Buna göre kıraat ehli *فَأَسْرَ* ifadesinin nasıl okunacağı konusunda ihtilaf etmiştir. Mekkeli ve Medineli kurrâların çoğunluğu bu fiilin *سَرَى* fiilinden geldiğini söylemişler ve elifin hemzesini okumaksızın vaslederek *فَأَسْرَ* şeklinde okumuşlardır. Basralı ve Kûfeli kurrânın

çoğunluğu ise *فَأَسْرَى* fiilinden geldiğini söyleyerek elifin hemzesiyle *فَأَسْرَى* şeklinde okumuşlardır. et-Taberî ise her iki okuyuşun da Araplar tarafından bilindiği ve kullanıldığını ifade ederek iki şekilde de okunabileceğini ve manalarının da aynı olduğunu ifade etmektedir (et-Taberî, 2001, c. 12/514). *الْأَيْسَ الصُّبْحُ بِقَرِيبٍ* ayetiyle ilgili olarak müfessir, Hz. Lût'un kavmine azabın o gecenin sabahında indirildiğine dair İbn İshâk'tan (ö. 151/768) bir rivayet aktarmaktadır (et-Taberî, 2001, c. 12/515). O halde Hz. Lût 'a gün doğmadan gecenin sonlarına doğru ailesini alıp bulundukları yerden uzaklaşması emredilmiştir. Hz. Lût'un kavmine azabın o gecenin sabahında indirildiği kuvvetle muhtemeldir. ez-Zeccâc (ö. 311/923) ilgili ayette geçen "gecenin bir kısmında yürüt" ifadesinin *بِظُلْمَةِ مِنَ اللَّيْلِ* gecenin karanlığında anlamına geldiğini ifade etmektedir (ez-Zeccâc, 1988, c. 3/68, 69). Müfessir, ayrıca bu ifadenin *قِطْعَةً صَالِحَةً* gecenin uzun bir bölümü geçtikten sonra anlamına geldiğini söyleyenlerin de olduğunu ifade etmiştir. *أَسْرَيْتُ* ve *سَرَيْتُ* fiillerinin "gece yürüdüm" anlamına geldiğini ifade eden müfessir, bu iki kullanımın da Arap dilinde bulunduğu delil olarak Arap şiirinden iki örnek vermiştir. en-Nâbiğa (ö. 604m.) bir şiirinde *اسْرَى* fiilini gece yürümek anlamında kullanırken İmru'ülkays (ö. 540m.) ise *سَرَيْتُ* fiilini bir şiirinde "...*Binekleri yorulana kadar onları gece yürüttüm, hatta en iyi atlarının bile yularlarını bıraktılar...*" şeklinde gece yürümek anlamında kullanmıştır (ez-Zeccâc, 1988, c. 3/68, 69). Mâverdî (ö. 450/1058) ise bu ayetteki *serâ* ve *esrâ* lafızlarıyla ilgili iki görüş olduğunu ifade etmektedir. İlkine göre her iki fiil de gece yürüyüşü anlamındadır. İkincisine göre ise *اسْرَى* lafzı gecenin ilk kısmında, *سَرَى* lafzı gecenin son kısmında yürümek anlamına gelmektedir. Gündüz yürüyüşüyle ilgili olarak ise *سَارَ* ifadesinin kullanıldığını aktarmıştır (el-Mâverdî, 1992, c. 2/490). Daha sonra müfessir *يَقْطَعُ مِنَ اللَّيْلِ* ile ilgili dört yorum (*te'vilât*) olduğunu ve bunların ilkinin Katâde'ye (ö. 117/735) göre gecenin karanlığında (*سَوَادُ اللَّيْلِ*) anlamına geldiği, ikincisinin bir şiirden istişhatta bulunarak gecenin yarısı (*نِصْفُ اللَّيْلِ*) anlamına geldiği, üçüncüsünün Humeyd b. Ziyâd'a (ö. 310-922) göre fecrin başı (*الْفَجْرُ*) anlamına geldiği ve dördüncüsünün ise İbn Abbas'a (ö. 68/687-88) göre gecenin bir kısmı (*قِطْعَةُ مِنَ اللَّيْلِ*) anlamına geldiğini ifade etmektedir (el-Mâverdî, 1992, c. 2/491). Süyûtî (ö. 911/1505) İbn Abbas'tan aktardığı bir rivayette *يَقْطَعُ مِنَ اللَّيْلِ* ifadesinin gecenin son üçte biri (*جُوفُ اللَّيْلِ*) anlamına geldiğini nakletmektedir. Ayrıca yine İbn Abbas'tan aktardığı bir rivayette *يَقْطَعُ* ifadesinin gecenin karanlığı (*سَوَادُ مِنَ اللَّيْلِ*) anlamına geldiğini ifade etmiştir. Daha sonra Katâde'den aktardığı bir rivayette bu ifadenin gecenin bir kesiti (*الطَائِفَةُ مِنَ اللَّيْلِ*) anlamına geldiğini söylemiştir (es-Suyûtî, 2003, c. 8/117-118). İbnü'l Enbârî'nin (ö. 328/940) *el-Vakfî ve'l-İbtidâ* adlı eserinde İbn Abbas'tan şöyle bir rivayet aktarmaktadır: "Nâfî' b. Ezrak (ö. 65/685) İbn Abbas'tan Allah'ın *فَأَسْرَى بِأَهْلِكَ يَقْطَعُ مِنَ اللَّيْلِ* sözündeki *الْقِطْعُ* hakkında kendisini bilgilendirmesini istedi. İbn Abbas da 'O, gecenin sonu olan seher vaktidir' diye cevap verdi ve görüşünü delillendirmek için Mâlik b. Kinâne'den '... *Ve gecenin son vaktinde (seherde) kalkıp, ölen kocasının ardından ağlayan (feryat eden) kadın...*' beytini aktardı." (es-Suyûtî, 2003, s. 118). Şevkânî (ö. 1250/1834) *اسْرَى* fiilinin gecenin başlarında yürümek, *سَرَى* fiilinin ise gecenin sonlarında yürümek anlamına geldiğini ifade etmektedir (eş-

Şevkânî, 2005, c. 2/716). Daha sonra *يَقْطَعُ مِنَ اللَّيْلِ* ifadesinin gecenin bir kısmı (الطائفة منه) anlamına geldiğini söylemektedir. Ayrıca İbnü'l-'Arabî'nin (ö. 543/1148) geceden bir saat anlamına geldiğiyle ilgili bir görüşünü de aktarmaktadır. Ancak İbnü'l-'Arabî'nin tefsirinde bu ayetle ilgili herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Daha sonra Ahfeş'in (ö. 215/830) bu ifadeyi gecenin karanlık bir kısmı olarak ifade ettiğini nakletmektedir. Aynı zamanda "gecenin karanlığında" anlamına geldiğini söyleyenlerin de olduğunu belirtmiştir. Daha sonra müfessir, *السُّرَى* kelimesinin geceden başka bir zaman için kullanılmadığı halde neden *مِنَ اللَّيْلِ* ifadesinin cümleye eklendiğini sorabileceklere şöyle cevap vermektedir: "Şayet *مِنَ اللَّيْلِ* denilmeseydi o halde gecenin karanlığı çıkmadan önce gecenin ilk kısmında vuku bulması uygun olacaktı. Lakin murat bu değildir." (e-Şevkânî, 2005, c. 2/716).

S-r-y kökünün Hz. Lût kıssasıyla ilgili olarak Kur'ân'da geçtiği ikinci yer el-Hicr suresi 15/65. ayettir. Bu ayet şöyledir: "Hemen gecenin bir vaktinde ailenin hızla yola koyulmasını sağla! Sen de arkalarından git! Hiçbiriniz arkasına dönüp bakmasın! Size emredilen yere doğru gidin!" el-Hicr suresi 15/65. ayette geçen "gecenin bir kısmında aileni yürüt" ifadesini Mukâtil, Lût kavmine azabı getiren elçilerin ona, karısı ve kızlarını (Reysa ve Za'ûsa) gecenin bir kısmında yani seher vaktinde yürütmesini emrettikleri şeklinde tefsir etmiştir. Müfessir *يَقْطَعُ مِنَ اللَّيْلِ* ifadesinin gecenin bir kısmı olan seher vakti (ببعض الليل وهو السحر) manasında olduğunu aktarmıştır. Surenin altmış altıncı ayetinde azabın sabah ineceği haber verilmiş, yetmiş üçüncü ayetinde ise helakin güneş doğduğunda vuku bulduğu anlatılmıştır (Mukâtil, 2002, c. 2/433). *يَقْطَعُ مِنَ اللَّيْلِ* ifadesinin gecenin geri kalanı (ببقية من الليل) anlamına geldiğini ifade ederken (et-Taberî, 2001, c. 14/87); ez-Zeccâc bu ifadeyi gecenin uzun bir bölümü geçtikten sonra (صالح من الليل) şeklinde tefsir etmiştir (ez-Zeccâc, 1988, c. 3/182). Mâverdî, *يَقْطَعُ مِنَ اللَّيْلِ* ifadesiyle ilgili üç te'vil olduğunu nakletmektedir. Bunlar, Kelbî'ye (ö. 146/763) göre gecenin sonu (بآخر الليل), Mukâtil'e göre gecenin bir kısmı (ببعض الليل), Kutrub'un (ö. 210/825) bir şairin şiirinden aktardığı son görüşe göre ise gecenin karanlığında (بظلمة الليل) anlamlarına gelmektedir (el-Mâverdî, 1992, c. 3/165). ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) bu ifadenin gecenin sonundaki bir kısım (القطع في آخر الليل) ve gecenin uzun bir bölümü geçtikten sonra (هو بعد ما يمضى شيء صالح من الليل) anlamlarına geldiğini aktarmıştır (ez-Zemahşerî, 2017, c. 3/906). Beyzâvî (ö. 675/1286) bu ifadenin geceden bir parça ve gecenin sonu (آخر الليل) anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (el-Beyzâvî, 2001, c. 1/535). Neseî (ö. 710/1310) bu ifadenin gecenin sonu (آخر الليل) veya gecenin uzun bir bölümü geçtikten sonra (بعد ما يمضى شيء صالح من الليل) manalarının verilebileceğini ifade etmiştir (en-Neseî, 1996, c. 2/396).

Bu açıklamalar sonucunda *s-r-y* lafzının gece yürüme eylemiyle ilgili olduğu ortaya çıkmaktadır. Müfessirler, Hz. Lût'un bu yürüyüşünü gecenin hangi bölümünde yaptığı hususuna odaklanmaktadır. Zikredilen rivayetlere göre bu yürüyüş sabaha yakın bir vakitte, gecenin sonunda veya gecenin bir bölümünde gerçekleşmiştir. Erken dönem alimleri olan İbn Abbas

ve Katâde'den aktarılan rivayetlere göre buradaki gece yürüyüşünün spesifik olarak gecenin belli bir vaktinde vuku bulmadığı, gecenin bir bölümünde veya gecenin karanlığında gerçekleştiği değerlendirilmektedir. Zaman içerisinde mezkûr müfessirler bu yürüyüşün gecenin spesifik bir bölümünde vuku bulduğuna dair açıklamalarda bulunmuştur. Görülmektedir ki müfessirlerin çoğunluğu bu yürüyüşün sabaha yakın bir vakitte yani gecenin sonunda gerçekleştiğini aktarırken Mukâtil gibi bazı müfessirler de yürüyüşün gecenin bir kısmında gerçekleştiği kanaatindedir.

2.2. Hz. Mûsâ Kıssasıyla Bağlantılı Olan Ayetler:

S-r-y kökü Hz. Mûsâ kıssasıyla ilgili olarak Kur'ân'da Tâhâ suresi 20/77, eş-Şuarâ suresi 26/52 ve ed-Duhân suresi 44/23. ayetlerde geçmektedir. Tâhâ suresi 20/77. ayet şöyledir: "Mûsâ'ya şöyle vahyetmiştik: 'Kullarımı geceleyin yola çıkar'." Bu ayette geçen *أَسْرَ بِعِبَادِي* ifadesiyle ilgili olarak Mukâtil, bunu Hz. Mûsâ'ya İsrailoğullarını gece vakti Mısır'da yürütmesinin vahyolunduğu şeklinde tefsir ederken (Mukâtil, 2002, c. 3/34); et-Taberî ve Vâhidî (ö. 468/1076) Hz. Mûsâ'ya Allah'ın kullarını gece yürütmesinin vahyolunduğu şeklinde bir açıklama yapmıştır (el-Vâhidî, 1995, s. 700. ; et-Taberî, 2001, c. 16/120). Sa'lebî (ö. 427/1035) Hz. Mûsâ'nın İsrailoğullarını gecenin başlangıcında Mısır'dan yürütmekle emrolunması (*سَرَّ بِهِمْ أَوَّلَ اللَّيْلِ مِنْ أَرْضِ*) olarak açıklamıştır (es-Sa'lebî, 2004, c. 4/217). Sem'ânî (ö. 489/1096) Hz. Mûsâ'ya İsrailoğullarını gece yürütmesinin vahyolunduğunu anlatırken, Bikâî (ö. 885/1480) bu ayetin gece vakti yürüt anlamında olduğunu ve *السُّرَى* fiilinin gece yürüyüşü kökünden geldiğini ifade etmiştir (el-Bikâî, 1992, c. 12/316. ; es-Sem'ânî, 1997, c. 2/344-345).

S-r-y kökünün Hz. Mûsâ kıssasıyla ilgili olarak Kur'ân'da geçtiği diğer iki ayet ise eş-Şuarâ suresi 26/52 ve ed-Duhân Suresi 44/23. ayettir. Bu ayetlerde aynı olay benzer şekilde anlatılmaktadır. Ayetlerde "Mûsâ'ya 'Kullarımı geceleyin yola çıkar, çünkü takip edileceksiniz' diye vahyettik." (eş-Şuarâ 26/52) ve "Kullarımı gece harekete geçir; kuşkusuz peşinize düşülecektir." (ed-Duhân 44/23) denilmektedir. Nüzul sırasına göre eş-Şuarâ suresi 26/52. ayet ed-Duhân Suresi 44/23. ayetten önce indirilmiştir. İlk ayette "leylen/gece" ifadesi zikredilmezken diğer ayette zikredilmektedir. Bu da *s-r-y* ifadesinin Kur'ân'da hem gece zaman zarfıyla birlikte hem de takyit olmadan iki kullanımının da bulunduğunu göstermektedir. Mukâtil, eş-Şuarâ suresi 26/52. ayetin tefsirinde ayetteki yürütme emrine gece ifadesini eklerken; et-Taberî, Tâhâ suresi 20/77. ayete yaptığı açıklamaya benzer şekilde hem eş-Şuarâ suresi 26/52. ayette hem de ed-Duhân Suresi 44/23. "İsrailoğullarını Mısır'dan geceleyin yürütsün diye" açıklamasını yapmıştır (et-Taberî, 2001, c. 17/572, c. 21/33-34. ; Mukâtil, 2002, c. 3/265). ez-Zeccâc, *يسرى*, *أسرى* fiillerinin gece yürüyüşü anlamına geldiğini söylemekle yetinmiştir (ez-Zeccâc, 1988, c. 4/91). İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938) Hz. Mûsâ'nın yalancı Firavun ile sözleştikleri yerde ikametinin uzun sürdüğü, daha sonra Hz. Mûsâ'ya kavmiyle birlikte şehirden çıkmasının emredildiği ve geceleyin yola çıkmalarıyla ilgili İbn Abbas'tan gelen bir rivayet aktarmıştır (er-Râzî, 1997, c. 8/2768). Müfessir

daha sonra Allah'ın Hz. Mûsâ'ya İsrailoğullarını yürütmesini emrettiği ve Hz. Mûsâ'nın onları ay doğana kadar yürüteceğine söz verdiği ve Hz. Mûsâ'nın onlar Mısır'dan çıkana kadar ayın doğuşunu geciktirmesi için rabbine dua ettiği şeklinde Yahya b. 'Urve b. ez-Zübeyr'den (ö. 94/713) bir rivayet aktarmıştır (er-Râzî, 1997, c. 8/2768). Sem'ânî, أسر ifadesinin İsrailoğullarının gece yürümeleri sebebiyle zikredildiğini ifade ederken; ez-Zemahşerî ise Firavun ve orduları tarafından takip edilecek olmaları nedeniyle gece yürümelerinin emredildiğini ifade etmiştir (es-Sem'ânî, 1997, c. 2/47-48.; ez-Zemahşerî, 2017, c. 4/948). Kurtubî (ö. 671/1273) ed-Duhân Suresi 44/23. ayetle ilgili iki mesele olduğunu ifade etmiştir. Bunlardan birincisi Allah'ın Hz. Mûsâ'nın - bir önceki ayette ettiği- duasına icabet edip kullarını sabah olmadan evvel, yani gece vaktinde yürütmesini emretmesidir. İkinci mesele ise Mısır'dan çıkışlarının gece vaktinde olmasının sebebinin, gece yürüyüşünün genellikle bir korku dolayısıyla yapılmasıdır. Müfessir, bu korkunun bir düşmandan dolayı olabileceği ve gecenin de bir örtü olarak- çünkü gece Allah'ın örtülerindendir - kullanıldığını ifade etmiştir (el-Kurtubî, 2006, c. 19/114). Seâlibî (ö. 875/1471) فَأَسْرَ ifadesinin öncesinin hazfedildiğini ve aslında bu ayette Allah'ın Mûsâ'ya kullarını gece vakti yürütmesini emrettiğini söylemiştir (es-Seâlibî, 1997, c. 5/196). Ayrıca müfessir, İbnü'l-'Arabî'nin السرى kelimesinin gece yürüyüşü, الإدلاج kelimesinin seher vakti yürüyüşü ve التَّأْوِيب kelimesinin ise gündüz yürüyüşü anlamlarına geldiği şeklinde bir görüşünü aktararak bu fikrini desteklemiştir (İbnü'l-'Arabî, 2003, c. 4/118).

Özetle, Tâhâ suresi 20/77. ayetteki أسر بِعِبَادِي ifadesinde İsrailoğullarının gece yürütülmesi emrinden bahsedildiği hususunda müfessirler hemfikirdir. Ancak gecenin hangi vaktinde yürütüldükleri ile ilgili müfessirlerin farklı açıklamaları bulunmaktadır. Ekseriyeti bu yürüyüşün gecenin sonlarına doğru gerçekleştiğini naklederken; sadece Sa'lebî bu emrin gecenin başlangıcında veya ilk vakitlerinde vuku bulduğuna dair bir açıklama yapmıştır. eş-Suarâ suresinin 26/52. ayetinde geçen أسر ifadesiyle ilgili müfessirler tarafından yapılan açıklamalara bakıldığında bu ifadenin gece yürüme emri olduğuyula ilgili herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Ancak müfessirlerin çoğunluğu bu ayetin tefsirinde yürüyüşün zamanı ile ilgili bir açıklama yapmamış, sadece gece yüründüğünü ifade etmiştir. Bu ayetle ilgili İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve ez-Zemahşerî, diğer müfessirlerin nakletmediği rivayetler nakletmiştir. Bu iki müfessirin aktardığı dört rivayetin ikisi, gece vakti yürünmesinin sebebine dair iki farklı açıklamayı içermektedir. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Hz. Mûsâ'nın Firavun ile sözleştikleri yerde kalmasının uzaması ve vaktin geçmesi ve yürüme emrinin o vakitte gelmesinden dolayı gece yüründüğünü ifade etmiştir. Yine o, Hz. Mûsâ'nın ayın geç doğması için dua ettiğini ve ay doğana kadar onları yürüteceğine söz verdiğini anlatan bir rivayet daha aktarmıştır. Zemahşerî ise Firavun ve orduları tarafından takip edilmelerinden dolayı gece yüründüğünü, o gece her evden bir erkek çocuğunun öldüğünü, Firavun ve ahalisinin onlarla meşgul olurken Hz. Mûsâ'nın İsrailoğullarını Mısır'dan çıkardığını aktarmıştır. ed-Duhân suresi 44/23. ayetle ilgili yapılan açıklamalar yine detay verilmeksizin bu

yürüyüşün sabah olmadan önce, yani gece vaktinde vuku bulduğu yönündedir. Bu ayetle ilgili yapılan açıklamalara bakıldığında gecenin hangi vaktinde yürüdükleri ile ilgili net bir sonuca ulaşmak mümkün görünmemektedir. Bu açıklamalardan da anlaşıyor ki *أسر بعبادي* ifadesinde geçen gece yürümek fiili genel anlamdaki gece olarak anlaşılmıştır.

2.3. Hz. Muhammed ile Bağlantılı Olan Ayet:

el-İsrâ suresi 17/1. ayette geçen *أَسْرَى* kelimesinin hangi kökten türetildiğiyle ilgili çeşitli ihtilaflar mevcuttur. Bazı âlimler bu kelimenin *s-r-v* kökünden, bazıları ise *s-r-y* kökünden türediğini ifade etmiştir. *S-r-y* köküne dair açıklamalar yukarıda yapıldığı için burada sadece *s-r-v* kökünün sözlüklerde nasıl açıklandığı aktarılacaktır. *S-r-v* kökünün çekimi *سرا - يسرو - سرو* şeklinde olup toleranslı olmak, cömertlik, eli açıklık, cesurluk anlamlarına gelmekte olup erkeklikle de ilişkilendirilmektedir (İbn Fâris, 1979, s. 154. ; İbn Fâris, 1986, s. 493). Ayrıca yüksek rütbeli, onurlu kimseler ve her şeyin en üstü, yükseği anlamında da kullanılmaktadır (el-Cevherî, 1990, s. 2375. ; el-Firûzâbâdî, 2005, s. 1294). Bir şeyi çıkartmak anlamında *سروت الثوب عنى* “Elbiseyi çıkardım” şeklinde kullanımı da mevcuttur (el-Cevherî, 1990, s. 2375. ; el-Ferâhîdî, 2002, c. 2/242). Araplar bir endişeden kurtulduklarında *سرى عنه الهم* “Endişe ondan uzaklaştı” demektedirler (el-Feyyûmî, 1119h., s. 275. ; el-Cevherî, 1990, s. 2375. ; el-Ferâhîdî, 2002, c. 2/242). Ayrıca bu kökten türeyen *سراة* kelimesi ise geniş ve dağlık arazi anlamına gelmektedir (İbn Manzûr, 1119h., s. 2003). Râgıb el-İsfahânî (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) *أَسْرَى* kelimesinin *s-r-v* kökünden türediği ve geniş arazi anlamına geldiğini de aktarmaktadır (el-İsfahanî, 2012, s. 494). Ancak sözlük ve tefsir eserlerinin ekseriyetinde *أَسْرَى* kelimesinin gece yolculuğu anlamında *s-r-y* kökünden türediğiyle ilgili görüş birliği bulunmaktadır (İbn Manzûr, 1119h., s. 2003. ; el-Bostânî, 1987, s. 409. ; el-Cevherî, 1990, s. 2375. ; et-Taberî, 2001, c. 14/413. ; el-Ferâhîdî, 2002, c. 2/242. ; Mukâtil, 2002, c. 2/516. ; el-İsfahanî, 2012, s. 494. ; ez-Zemahşerî, 2017, c. 3/1060-1061.).

S-r-y kökü Hz. Muhammed ile ilgili olarak Kur’ân’da sadece el-İsrâ suresi 17/1. ayette geçmektedir. Bu ayet şöyledir: “Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm’dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ’ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir. O, gerçekten her şeyi işitmekte, her şeyi görmektedir.” İsrâ hadisesi, gerek hadis gerekse tefsir literatüründe geniş yer kaplayan bir mevzudur (Ağırakça, 2014, s. 1-30). el-İsrâ suresi 17/1. ayetten de anlaşılacağı üzere Allah, kulu Muhammed’i ayetlerini göstermek amacıyla Mescid-i Haram’dan Mescid-i Aksâ’ya bir gece yürütmüştür. Lakin bu yürütmenin ruhen mi bedenen mi yoksa hem ruhen hem bedenen mi olduğu, Hz. Muhammed uykudayken mi yoksa uykuyla uyanıklık arası bir durumdayken mi vuku bulduğu, hadisenin gecenin hangi vaktinde ve Hz. Muhammed neredeyken gerçekleştiği, isrâ ve mi’raç olayının bağlantısı olup olmadığı, iki olayın ne zaman ve nasıl vuku bulduğu gibi konularda ihtilaf bulunmaktadır. Ayrıca Allah’ın kulu Muhammed’e gösterdiği ayetlerin neler olduğuyla ilgili Kur’ân’da herhangi bir açıklama olmaması

da bu ihtilafların önünü açmış ve isrâ ve mi'raç hadiselerinin dini literatürlerde geniş bir yer kaplamasına sebep olmuştur. Ancak burada araştırmanın amacı ve sınırı gereği bu geniş literatüre yer verilmeyecek olup sadece çeşitli müfessirler tarafından el-İsrâ suresi 17/1. ayette geçen أُسْرَى ve لَيْلًا ifadelerinin nasıl açıklandığı karşılaştırmalı olarak incelenmektedir.

Ebu'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983) bu ayete geçen gece ifadesinden kastın gecenin ilk vakitleri (أُتْلَج) olduğunu aktarmaktadır (es-Semerkandî, 1993, c. 2/257-258). Mâverdî ise Allah'ın yürüttüğü kulu ifadesinden maksadın nebisi olan Muhammed (a.s.) olduğunu ifade ettikten sonra السُّرَى kelimesinin gece yürüyüşü anlamına geldiğini bir şiirle istişhatta bulunarak desteklemektedir (el-Mâverdî, 1992, c. 3/223-226). Sem'ânî de şiirle istişhatta bulunduktan sonra لَيْلًا ifadesinin gecenin bir kısmı (طَائِفَةٌ) anlamına geldiğini ifade etmekte ve İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) bu ayeti أُسْرَى بِعَبْدِهِ مِنَ اللَّيْلِ şeklinde okuduğunu aktarmaktadır (es-Sem'ânî, 1997, c. 2/212-216). ez-Zemahşerî ise الإِسْرَاء kelimesinin yalnızca gece için kullanılmasına rağmen neden لَيْلًا ifadesinin cümleye eklendiğini sorabileceklere şöyle cevap vermektedir (ez-Zemahşerî, 2017, c. 3/1060). Ona göre لَيْلًا kelimesinin nekre olarak geliş sebebi, gece yürüyüşünün çok kısa olmasına işaret etmektir. Bununla birlikte kırk gecelik yürüyüş mesafesinde olan Mekke ve Şam arasındaki yol, Hz. Muhammed'e gecenin bir kısmında yürütülmüştür. Müfessir, لَيْلًا ifadesinin nekre gelmesinin *ba'ziyyete*, yani kısmiliğe delalet ettiğini ifade ettikten sonra Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) ve Huzeyfe b. Yemân'ın (ö. 36/656) bu ayeti مِنَ اللَّيْلِ şeklinde gecenin bir kısmında (بَعْضُ اللَّيْلِ) anlamında okuduğunu aktarmıştır. ez-Zemahşerî, bu görüşü desteklemek için "Gecenin bir vaktinde kalkıp kendisine mahsus nafile bir ibadet olarak namaz da kıl!" (el-İsrâ suresi 17/79) ayetindeki gecenin bir vaktinde (مِنَ اللَّيْلِ) ifadesinin gecenin bir kısmında kıyama durmak anlamına gelmesini delil göstermektedir (ez-Zemahşerî, 2017, c. 3/1060). Kurtubî, أُسْرَى kelimesinin gecenin başlangıcında yapılan yürüyüş, سَار kelimesinin ise gecenin sonlarında yapılan yürüyüş anlamında kullanıldığına dair bir görüş aktarmaktadır (el-Kurtubî, 2006, c. 13/6-7). Beyzâvî, bu ayetteki لَيْلًا ifadesinin nekre olarak gelmesinin gece yürüyüşünün kısalığına delalet ettiğini, ayrıca bu ifadenin مِنَ اللَّيْلِ olarak da okunduğunu ve gecenin bir kısmı (بَعْضُهُ) anlamına geldiğini ifade etmektedir (el-Beyzâvî, 2001, c. 1/566-567). Ebû Hayyan el-Endelüsî (ö. 745/1344) لَيْلًا ifadesinin zarf olmasından dolayı nasb edildiğini, السُّرَى kelimesinin yalnızca gece yürüyüşü için kullanıldığını ve لَيْلًا ifadesinin zikredilme sebebinin manayı pekiştirmek amacıyla olduğunu belirtmektedir (el-Endelüsî, 1993, c. 6/6). Hz. Muhammed'in gecenin son üçte birlik bir kısmında (جُوفَ اللَّيْلِ) yürütüldüğü ve أُسْرَى kelimesinin gecenin ilk vakitlerinde (أُتْلَج) yürütme veya yürütülme anlamına gelmediğiyle ilgili bir görüş aktarmıştır. İbn Kesîr (ö. 774/1373) ayette geçen gece ifadesinin gecenin bir kısmında (فِي جُنْحِ اللَّيْلِ) anlamına geldiğini ifade etmiştir (İbn Kesîr, 1999, c. 5/5). Se'âlibî tefsirinde لَيْلًا ifadesinin pekiştirme maksadıyla gelen bir zaman zarfı olduğunu ve السُّرَى kelimesinin dilde yalnızca gece için kullanıldığını aktarmıştır (es-Se'âlibî, 1997, c. 3/450). Bikâî لَيْلًا ifadesinin gecenin bir kısmı (كَانَ فِي جُزْءٍ يَسِيرٍ مِنَ اللَّيْلِ) anlamına geldiğini ifade ederken (el-Bikâî, 1992,

c. 11/289); Muînüddin İcî (ö. 905/1500) bu ayette geçen لَيْلًا ifadesini gecenin bir kısmında (في بعض الليل) olarak tefsir etmekte ve لَيْلًا ifadesinin zikredilme sebebinin sürenin kısalığına işaret etmek olduğunu belirtmektedir (el-İcî, 2004, c. 2/373-375).

Müfessirlerin kahir ekseriyeti أسرى formunun gecenin başlangıcında yapılan yürüyüş için kullanıldığını aktarmaktadır. Müfessirler ayetteki أسرى kelimesinin semantik olarak halihazırda gece manasını barındırmasına rağmen ifadeye لَيْلًا lafzının eklenme gerekçesini tartışmaktadır. Şöyle ki müfessirler ayetteki “bir gece” ifadesinin nekre olarak gelme sebebinin gece yürüyüşünün gecenin tamamında değil de bir kısmında gerçekleştiğine veya bu yürüyüşün kısa bir sürede ve gece vakti yapıldığına dikkat çekmek olduğu görüşlerini aktarmaktadır. Böylece “gece yürüyüşü” ifadesi pekiştirilmiş ya da yaklaşık kırk günlük yürüyüş mesafesindeki bir yerin gecenin bir bölümünde kat edilmiş olabileceği vurgulanmış olmaktadır. أسرى kelimesinin semantik analizini yapan müfessirlerin ekseriyeti bu hadisenin gecenin başında ve kısa sürede gerçekleştiği görüşündedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de gece yürüyüşlerinin anlatıldığı üç peygamber vardır: Hz. Lût, Hz. Mûsâ ve Hz. Muhammed. Üç peygamberin de isrâlarının benzer bir bağlamı bulunmaktadır: zalim ve mücrim halklarından uzaklaşmak ve bir nevi hicret etmek (el-Hicr suresi 15/58, ed-Duhân suresi 44/22). Hz. Lût ve Hz. Mûsâ’nın yaşadıkları kenti bir gece vakti inananlarla birlikte gizlice terk ettiği haberi, Hz. Muhammed’in de isrâsının ardından Mekke’yi terk edeceğine işaret olarak görülebilir. Nitekim isrâ hadisesinin sonrasında Hz. Muhammed gizlice Mekke’den çıkmış ve Medine’ye hicret etmiştir. Ayrıca Hz. Lût ve Hz. Mûsâ’nın kendilerini yalanlayan kavimlerine rağmen görevlerine sabırla devam etmesi, Hz. Muhammed’in risalet vazifesini sebatla sürdürmesi gerektiğine dair bir mesaj vermektedir. Gece yürüyüşlerinin neticesinde Hz. Lût ve Hz. Mûsâ’nın beraberindeki inananlar kurtulmuş, inkâr edenler helakle cezalandırılmıştır (Hûd suresi 11/66, Hûd suresi 11/94, Tâhâ suresi 20/80, eş-Şuarâ suresi 26/65, ed-Duhân suresi 44/30). Bu sebeple Allah, isrâ emriyle geçmişte inananları kurtardığı gibi Hz. Muhammed ve beraberindeki inananları da kurtaracağına dair bir müjde vermektedir. Bu vesileyle isrâyla bağlantılı olan ayetlerin muhtevasında inananların hicretiyle birlikte kurtuluşa erecekleri mesajı yer almaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada Kur’ân-ı Kerîm’de sekiz yerde geçen s-r-y kökü, çeşitli sözlüklerde ve tefsir eserlerinde incelenmiştir. Kur’ân’da s-r-y kökünden türetilen iki kelime bulunmaktadır. Bunlar أسرى ve أسرى fiilleridir. Sözlük müelliflerinin çoğu bu iki fiilin genel manada “gece yürüyüşü” anlamına geldiğini nakletse de bazı müelliflere göre iki kelime arasında birtakım farklılıklar mevcuttur. Buna göre bazı sözlüklerde أسرى lafzı gecenin başlangıcında, أسرى lafzı ise gecenin sonlarında yürümek için kullanılmaktayken, bazılarında bunun aksine أسرى fiili gecenin sonlarında, أسرى fiili ise gecenin başlarında yürümek anlamındadır. Kur’ân’da s-r-y kökü el-Fecr

suresi 89/4. ayette gecenin geçip gitmesi, yürümesi anlamında يسر şeklinde kullanılırken; Meryem suresi 19/24. ayette *s-r-y* kökünden türeyen سريا kelimesi küçük göl, çay anlamında kullanılmaktadır. Bunun yanında *s-r-y* kökü, Hûd suresi 11/81, el-Hicr suresi 15/65, Tâhâ suresi 20/77, eş-Şuarâ suresi 26/52 ve ed-Duhân suresi 44/23. ayette أسر ve el-İsrâ suresi 17/1. ayette أسرى şeklinde zikredilmektedir. Bu kökün geçtiği altı ayetin ortak konusu Hz. Lût, Hz. Mûsâ ve Hz. Muhammed'in yaptığı gece yürüyüşleri yani isrâlarıdır. İncelenen tefsirde *s-r-y* lafzının gece yürüme eylemiyle ilgili olduğu noktasında ittifak vardır. Çoğu müfessir ve sözlük müellifinin lafızla ilgili açıklamaları bu yürüyüşlerin gecenin hangi bölümünde gerçekleştiği hususuna odaklanmaktadır. Bu sebeple *s-r-y* kökünden ziyade isrâ hadisesinin vaktine dair tartışmalar tefsir literatüründe yer almıştır. Erken dönem alimlerinden nakledilen bazı rivayetlerde Hz. Lût'un gece yürüdüğü vakitle ilgili net bir bölümden bahsedilmemekte, bu isrânın genel manada gece yaşandığı aktarılmaktadır. Zamanla bu yürüyüşün gecenin spesifik bir kısmında gerçekleştiğine dair izahlar yapılmıştır. Çoğu müfessir Hz. Lût'un isrâsının sabaha yakın bir vakitte gerçekleştiğini aktarmıştır. Hz. Lût ve Hz. Mûsâ ile ilgili kıssalarda *s-r-y* köküyle ilgili ayetler bağlamlarıyla birlikte okunduğunda, her iki kıssada anlatılan gece yürütme emrinin gecedan belli bir vakit geçtikten sonra gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Ancak Hz. Muhammed'in gecenin hangi kısmında yürütüldüğüyle ilgili Kur'ân'da herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sözlük ve tefsirlerdeki açıklamalar incelendiğinde أسرى ifadesinin genellikle gecenin ilk vakitlerinde gerçekleşen yürüyüşe işaret ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı müellifler el-İsrâ suresi 17/1. ayetteki لَيْلًا lafzının pekiştirme anlamı taşıdığını ve gecenin kısa bir bölümünde uzun bir mesafenin katedildiğinin bir işareti olduğunu nakletmektedir. İsrânın gecenin hangi vaktinde gerçekleştiğinin tespiti, literatür için kritik bir mesele olmamakla birlikte tefsir literatüründe yer alan bir konudur. İsrânın inananların kurtuluşuna vesile olan bir yürüyüş olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak Hz. Lût, Hz. Mûsâ ve Hz. Muhammed ile ilgili olarak zikredilen *s-r-y* lafzının gece yürüyüşü anlamına geldiği noktasında ittifak vardır. İhtilaf, yürüyüşün gecenin hangi bölümünde vuku bulduğuna dairdir. Mezkûr ayetlerin bağlamları, çeşitli sözlük ve tefsirlerdeki açıklamalar analiz edildiğinde, Hz. Lût ve Hz. Mûsâ'ya emredilen gece yürütme emrinin gecenin sonlarında; Hz. Muhammed'in gece yürütülmesi olayının ise gecenin ilk vakitlerinde vuku bulmuş olduğu kuvvetle muhtemel görünmektedir.

Kaynakça

- Abdûlbâkî, M. F. (1945). *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye.
- Ağırakça, A. (2014). Kaynaklar Işığında İsrâ ve Miraç Olayı. *Artuklu Akademi*, 1 (2), 1-30.
- 'Arabî, İ. (2003). *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thrc. Muhammed Abdülkâdir Ata. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

- Aydın, İ. (2014). *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu*. Ankara Okulu Yayınları.
- el-Beyzâvî, M. Ş. (2001). *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. Dâru's-Sâder.
- el-Bikâî, B. E. H. İ. b. Ö. (1992). *Nazmü'd-Dürer fî Tenâsubi'l-Âyât ve's-Süver*. Dârü'l-Kütübi'l-İslâmî.
- el-Bostânî, B. (1987). *Muhîtu'l-Muhît*. Mektebetu Lubnân.
- el-Cevherî, İ. b. H. (1990). *es-Sihâh Tâcu'l-Luğati ve Sihâhu'l-'Arabiyyeti*. thk. Ahmed Abdü'l-Ğafûr Attâr. Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn.
- Çalışkan, İ. (2017). *Tefsir Usûlü*. Ankara Okulu Yayınları.
- el-Endelusî, E. H. (1993). *el-Bahru'l-Muhît*. thk. thk. Zekeriyya Abdü'l-Mecîd en-Nûtî vd. Dâru'l Kütübü'l-İlmiyye.
- el-Ferâhîdî, H. b. A. (2002). *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Abdülhamid Hindâvî. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- el-Ferrâ, Y. b. Z. (1966). *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye.
- el-Feyyûmî, A. b. M. b. A. (2014). *el-Misbâhu'l-Munîr fî Garîbi's-Şerhi'l-Kebîr*. thk. Abdü'l-Azîm eş Şenâvî. Dâru'l-Ma'ârif.
- el-Firûzâbâdî, M. b. Y. (2005). *el-Kâmûsu'l-Muhît*. thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî. Müessesetü'r Risâle.
- el-İsfahanî, R. (2012). *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*. (Abdülbaki, Güneş, Mehmet, Yolcu. Çev.). Çıra Yayınları.
- el-Îcî, M. b. A. (2004). *Câmi'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed b. Abdullah el-Ğaznevî. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Fâris, E. H. A. (1979). *Mu'cemu Makâyîsu'l-Luğa*. thk. Abdü's-Selâm Muhammed Hârûn. Dâru'l Fikr.
- . (1986). *Mucmelu'l-Luğa*. thk. Zuheyr Abdü'l-Muhsin Sultan. Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Kesîr, E. F. İ. (1999). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. Dâru Tayyibeti li'l-Neşr ve't-Tevzî.
- İbn Manzûr, C. M. B. M. (1119h). *Lisânu'l-'Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebîr vd. Dâru'l-Ma'ârif.
- el-Kefevî, M. H. (1998). *Külliyâtu Mu'cemu fî'l-Mustalâhâtî ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*. thk. Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısırî. Müessesetü'r-Risâle.
- (2014). *Kur'an Yolu Meâli*. (Hayrettin, Karaman vd. Çev.). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- el-Kurtubî, M. b. A. E. (2006). *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdü'l-Muhsin et-Türkî. Müessesetü'r-Risâle.

- Lane, E. W. (1968). *An Arabic-English Lexicon*. Librairie du Liban.
- el-Mâverdî, E. H. A. b. M. b. H. (1992). *en-Nuket ve'l-'Uyûn*. thk. Seyyîd b. Abdü'l-Maksûd b. Abdü'r Rahîm. Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- en-Nesefî, A. b. A. (1996). *Medâriku't Tenzîl ve Hakâiku't Te'vîl*. thk. Mervân Muhammed eş-Şa'ar. Dâru'n-Nefâis.
- Oral, Hüseyin. (2022). *Anlamın İlk İzleri Tefsirde Erken Dönem Dil Verilerinin Kronolojik Değeri*. Ketebe Yayınları.
- Öznurhan, H. (Ed.) (2019). *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*. Kuramer Yayınları.
- er-Râzî, F. (2012). *Mefâtîhu'l-Ğayb*. thk. Seyyid İmrân. Dâru'l-Hadîs.
- er-Râzî, İ. E. H. (1997). *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm Müsneden 'ani'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbi'în*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. el-Mektebu'l-'Arabiyyetu's-Suûdiyye.
- es-Sa'lebî, M. b. İ. (2004). *el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Şeyh Seyyid Kesrevî Hasan. Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye.
- es-Seâlibî, A. (1997). *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ali Muhammed Muavvez ve Adil Ahmed Abdülmevcûd. Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- es-Sem'ânî, E. M. (1997). *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Yasir b. İbrahim Ğuneym b. Abbâs. Medâru'l-Vatan.
- es-Semerkandî, M. b. İ. (1993). *Bahru'l-'Ulûm*. thk. Ali Muhammed Muavvez ve Adil Ahmed Abdülmevcûd. Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye.
- es-Suyûtî, C. (2003). *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*. thk. Abdullah b. Abdü'l-Muhsin et Türkî. Merkez Hicr li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-'Arabiyyeti ve'l-İslamiyye.
- Süleyman, M. b. (2002). *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmut Şehâte. Müessesetu't-Târîhi'l-Arabî.
- eş-Şevkânî, M. b. A. b. M. (2005). *Fethu'l-Kadîr el-Câmi'u Beyne Fennî'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min 'İlmi't-Tefsîr*. thk. Abdürrahmân Umeyra. Dâru'l-Vefâ.
- et-Taberî, E. C. M. b. C. (2001). *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîl 'Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdü'l Muhsin et-Türkî. Dâru'l-Hicr.
- el-Vâhidî, E. H. A. b. A. (1995). *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Safvan Adnan Dâvûdî. Dâru'l Kalem.
- Wehr, H. (1976). *A Dictionary of Modern Written Arabic*. Spoken Language Services.
- ez-Zeccâc, E. İ. İ. b. S. (1988). *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbüh*. thk. Abdü'l-Celîl Abduh Şelebî. Âlemü'l-Kütüb.

ez-Zemahşerî, E. K. C. M. b. Ö. b. M. (2017). *el-Keşşâf'an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*. (Muhammed, Coşkun, vd. Çev.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

ez-Zerkeşî, B. M. b. A. (2006). *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ebi'l-Fadl ed-Dimyâdî. Dâru'l-Hadîs.